

УДК 94(477.4)«18/19»

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-4\(34\)-1442-1459](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-4(34)-1442-1459)

Максимов Олександр Вікторович кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, тел.: (0412) 43-15-45, <https://orcid.org/0000-0002-5251-3794>

Стельникович Сергій Володимирович доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, тел.: (0412)43-15-45, <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

ПРАКТИКИ РОЗГЛЯДУ ТА ВИРІШЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ В СУДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЖИТОМИРСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ)

Анотація. Метою статті є аналіз імперського законодавства щодо порядку розгляду та вирішення судових справ цивільного процесу та особливості його реалізації на території Правобережної України після судової реформи 1864 р. Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні таких загальнонаукових методів, як синтез, порівняння та узагальнення, а також спеціально-історичних методів, зокрема історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-системного, що дозволяє комплексно вивчити процесуальні особливості розгляду цивільних справ. Наукова новизна полягає в дослідженні специфіки розгляду та вирішення цивільних справ у судах Правобережної України через призму конкретного судового округу, що дає можливість оцінити ефективність судової реформи в регіональному контексті. Висновки. Судова реформа 1864 р. закріпила розмежування кримінального та цивільного судочинства, маючи на меті встановити нові ліберальні принципи, такі, як швидкість судового розгляду, рівність перед законом, справедливість, змагальність і публічність процесу, однак не вирішила низки проблем цивільного судочинства, зокрема бюрократичних затримок, високих витрат на судові послуги, що обмежували доступ до правосуддя для незаможних верств населення, особливо селян. Важливу роль у розгляді справ відігравали свідчення свідків та експертів, а фінансові витрати часто лягали на позивача, що ставило в нерівні умови учасників процесу. Отже, система цивільного судочинства, яка функціонувала в українських губерніях Російської імперії, містила певні прогресивні елементи, зокрема запровадження судових експертиз та можливість апеляційного перегляду судових рішень. Водночас практична реалізація судочинства виявляла суттєвий вплив соціального

статусу учасників процесу, наявність фінансових бар'єрів для незаможного населення, а також ускладнення ефективного впровадження принципу змагальності через нерівність сторін у судовому процесі.

Ключові слова: Житомирський окружний суд, Київська судова палата, Правобережна Україна, Волинська губернія, судова реформа 1864 р., цивільне судочинство, судові статuti, поляки, євреї.

Maksymov Oleksandr Viktorovych PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, <https://orcid.org/0000-0002-5251-3794>

Stelnykovych Serhii Volodymyrovych Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, tel.: (0412) 43-15-45, <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

REVIEW PRACTICES AND RESOLUTION OF CIVIL CASES IN THE COURTS OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF ZHYTOMYR DISTRICT COURT)

Abstract. The aim of the article is to analyse the imperial legislation on the procedure for the review and resolution of civil court cases and the peculiarities of its implementation on the territory of the Right-Bank Ukraine after the judicial reform of 1864. The research methodology is based on the use of such general scientific methods as synthesis, comparison and generalisation, as well as special historical methods, in particular, historical and genetic, historical and comparative, historical and systematic methods, which allow to study the procedural peculiarities of civil cases holistically. The scientific novelty is conditioned by the fact that the specifics of review and resolution of civil cases in the courts of the Right-Bank Ukraine have been studied in terms of a particular judicial district that makes it possible to assess the effectiveness of judicial reform in the regional context. Conclusions. The judicial reform of 1864 consolidated the demarcation of criminal and civil proceedings, aiming to establish new liberal principles, such as speed of trial, equality before the law, fairness, adversarial nature and publicity of the process, but did not solve a number of problems of civil proceedings, in particular, bureaucratic delays, high costs of court services, which limited access to justice for the poor, especially peasants. The testimony of witnesses and experts played an important part in the review of cases, and the plaintiff covered the financial costs that put litigants in an unequal position. Thus, the civil justice system that operated in the Ukrainian provinces of the Russian Empire included certain progressive elements particularly the introduction of forensic examinations and

the possibility of appeal review of court decisions. At the same time, the practical implementation of the judicial process was significantly influenced by the social status of the litigants, the existence of financial limits for the poor, and the complication of the effective implementation of the adversarial principle due to the inequality of the parties in the judicial process.

Keywords: Zhytomyr District Court, Kyiv Judicial Chamber, Right-Bank Ukraine, Volyn province, judicial reform of 1864, civil proceedings, judicial charters, Polish people, Jewish people.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку правової системи України особливого значення набуває дослідження історичних практик розгляду та вирішення цивільних справ. Це зумовлено необхідністю вдосконалення судочинства, адаптації національного законодавства до європейських стандартів та забезпечення ефективного захисту прав громадян. Визначення закономірностей функціонування судової системи на українських територіях, підвладних Російській імперії, дозволяє простежити еволюцію цивільного процесу, а також виявити тенденції, які мали вплив на становлення сучасного судочинства. Зокрема, взявши за приклад аналіз функціонування Житомирського окружного суду, можемо простежити вплив судової реформи 1864 р. на правову систему, визначити особливості застосування норм законодавства та специфіку вирішення цивільних справ у контексті суспільно-правових трансформацій та регіональних особливостей.

Судова реформа 1864 р. внесла значні зміни в організацію судової системи Російської імперії, запровадивши принципи змагальності, відкритості та незалежності суддів. Однак, в умовах Правобережної України, що мала свою соціально-економічну та етнокультурну специфіку, імперські нововведення часто набували унікальних рис, що потребує окремого аналізу. Житомирський окружний суд як один із важливих судових органів регіону відіграв важливу роль у вирішенні цивільних спорів, відображаючи як загальноімперські тенденції, так і локальні особливості судочинства. Відтак, дослідження проблеми не лише сприяє реконструкції історії судової цивільної практики, а й дає змогу оцінити її вплив на подальший розвиток правової системи України, зокрема в аспекті формування правових традицій та еволюції інститутів судової влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема практик розгляду та вирішення цивільних справ в Правобережній Україні в різні історичні періоди залишається малодослідженою. Однак окремим аспектам проблеми присвячено низку наукових статей та комплексних розробок. Дослідження судової системи на українських територіях Російської імперії, зокрема Правобережної України, потребує визначення етапів становлення та розвитку цивільного судочинства. Дослідники В. Греченко та О. Марцеляк аналізують розвиток цивільно-

процесуального права на українських землях до судової реформи 1864 р., зазначаючи виокремлення цивільного судочинства в окрему галузь з кінця XVIII ст. [1]. Інкorporація українських земель до складу Російської імперії супроводжувалася поєднанням місцевих судових традицій із російськими імперськими практиками. У монографії А. Шевчука досліджено судочинство Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст., зокрема адаптацію старої судової системи, формування суддівського корпусу та суспільний запит на справедливе правосуддя у цивільних і кримінальних справах [2].

У контексті судової реформи 1864 р. особливості цивільного судочинства Правобережної України розглядаються у роботі О. Максимова. Предметом його дослідження стали основні напрямки та особливості діяльності Житомирського окружного суду – інституції пореформеного типу, що продемонструвала недоліки судової системи того часу як у кримінальному, так і в цивільному судочинстві [3]. У монографії Ю. Левчука та М. Яцишина здійснено комплексне дослідження питання утворення та діяльності Київської судової палати як складового елементу державного механізму Російської імперії, яка слугувала апеляційною установою для рішень окружних судів в цивільних справах. На думку дослідників, попри проголошення судовою реформою принципів швидкості, рівності та справедливості судочинства, в цивільному процесі Київської судової палати реформа не забезпечила їх повне здійснення, що підтверджується громіздкими та тривалими строками розгляду судових справ [4]. Власне, вивченню Статуту цивільного судочинства 1864 р. та його впливу на розвиток правосуддя в Україні присвячені роботи О. Нестерцової-Собакарь. У своїх публікаціях авторка детально розглядає як історію прийняття цього законодавчого акту, так і його реалізацію на українських землях у контексті соціально-правових змін [5; 6; 7].

Метою статті є аналіз імперського законодавства щодо порядку розгляду та вирішення судових справ цивільного процесу та особливості його реалізації на території Правобережної України після судової реформи 1864 р.

Виклад основного матеріалу. Загалом, основні засади цивільного судочинства на українських землях Російської імперії почали формуватися у першій половині XIX ст. Зокрема, історики В. Греченко та О. Марцеляк поділили розвиток цивільного процесу в дореформений період на 2 етапи: кінець XVIII ст. – 1830-ті рр. – не відбулося остаточного розмежування процесуального законодавства на цивільне і кримінальне, проте спостерігалися тенденції до такого поділу; 1830-ті рр. – 1864 р. – виділення цивільного процесу в окрему галузь [1, с. 43]. Становлення імперського цивільного судочинства в українських губерніях вимагало уніфікації джерел права. Щодо Правобережної України, то головним завданням було не лише створення універсальної моделі цивільно-процесуального права, а й скасування дії литовських статутів та польського законодавства.

Як зазначає дослідник історії судової влади Правобережжя кінця XVIII – першої третини XIX ст. А. Шевчук, після приєднання річпосполитських правобережних територій внаслідок другого поділу 1793 р. Російська імперія отримала станovu судову систему з незалежними професійними суддями, змагальним процесом і відсутністю всеохоплюючого апеляційного контролю. Однак імперська влада не бажала інкорпорувати шляхетське судочинство, оскільки прагнула опертися не лише на шляхту, а й на інші суспільні верстви. Власне, уніфікація законодавства в українських губерніях розпочалася з «Установ для управління губерніями Всеросійської імперії» 1775 р., за яким спочатку на Лівобережжі, а згодом і на Правобережжі ліквідувалася спеціалізація судів, змагальний процес і незалежність суддів, підпорядковуючи їх державному контролю. Павло I (1796–1801 рр.), прагнучи налагодити відносини з місцевою елітою, частково відновив річпосполитську судову систему, зокрема польську мову судочинства, діяльність шляхтичів-адвокатів та чинність III Литовського статуту. Однак нова система залишилася гібридною, оскільки перебувала під контролем імперських головних судів, що допомогло утвердити владу в складному етносоціальному регіоні. Зокрема, цивільне судочинство та регулювання земельних відносин залишалося одним із ключових питань для шляхти, яка прагнула збереження старої судової практики. Однак у Російській імперії ці функції передали перевантаженим повітовим судам, що спричинило затягування процесів та викликало невдоволення місцевої еліти, хоча в цивільних справах влада була відносно поступливою, на відміну від кримінального судочинства [2, с. 458-459].

Таким чином, проблема функціонування судової системи в правобережних українських губерніях полягала у співіснуванні норм литовських статутів, річпосполитського законодавства та нових судових установ тимчасового, перехідного характеру. У цивільному судочинстві збереження законності цих норм тривало до 1840 р., коли було скасовано дію III Литовського статуту, сеймових конституцій та відбулося поширення російського цивільного права.

Так, підстави для виділення окремого цивільного процесуального законодавства знаходимо у виданні Повного зібрання законів Російської імперії 1830 р., Зводу законів Російської імперії 1835 р. і Зводу законів Російської імперії 1857 р. У 1833 р. державний діяч, реформатор М. Сперанський здійснив класифікацію цивільних законів, що регулювали питання цивільних прав. Він виокремив такі основні групи: 1) норми, що стосувалися сімейних об'єднань; 2) загальні положення щодо майнових відносин; 3) спеціальні правові акти, що регламентували окремі аспекти майнового права. До цивільного законодавства також належали норми, які визначали порядок виконання безспірних стягнень, регулювали загальний цивільний судочинний процес, а також особливі процедури у сфері межових і торгових спорів. Відповідно, у Зводі законів

Російської імперії було сформовано власну систему цивільного матеріального та процесуального права, що складалася із загальних, спеціальних і місцевих норм [6, с. 35–36]. Констатуємо, що акти 1830–1850-х рр. сприяли виокремленню цивільного процесу як незалежної форми процесуальної діяльності та закріпленню цього підходу на законодавчому рівні.

У Зводі 1857 р. містилося 2282 статті, що стосувалися цивільного судочинства, однак вони були недостатньо систематизовані. Їх формулювання були не точними, деякі закони суперечили один одному, однак мали істотний вплив на створення судового інституту в цивільних справах. Ще одним суттєвим недоліком дореформеного цивільного судочинства, який виділили В. Греченко та О. Марцеляк, було виконання судами судової та адміністративної функцій. До прикладу: у повітових судах Правобережжя у 1850-ті рр. з-поміж 15 справ, які розглядалися, лише 4 мали виключно судовий характер, тоді як решта – 11 (майже 73 %) – стосувалися адміністративних функцій. Значну частину роботи судів становили розгляд опікунських питань, пов'язаних із дворянами, виконання нотаріальних дій, надання дозволів на ввезення вина та затвердження прав власності на маєтки новими власниками [1, с. 46]. Лише судова реформа 1864 р. порушила проблему відокремлення судової влади від адміністративної.

Цивільний процес того періоду характеризувався значною кількістю судових порядків: 1 загальний, 4 основні та 16 спеціальних. Така багаторівнева структура ускладнювала судовий розгляд. Основними порядками судочинства у цивільних справах були: для безспірних справ – виконавчий і поліцейський порядок, а для спірних – вотчинне (спори про право власності на землю, про дворових людей і селян без землі, про міські двори, сади, млини й усіляке нерухоме майно, про рухоме майно) та позовне (про невиконані договори та зобов'язання, про відшкодування за порушені права образами, шкодами, збитками, самоуправним заволодінням) судочинство [8]. Таким чином, цивільне судочинство на українських землях у складі Російської імперії в дореформений період формувалося в умовах перехідного правового режиму, що поєднував елементи місцевого, польсько-литовського та імперського законодавства. Попри поступове виокремлення цивільного процесу як окремої галузі, його нормативна база залишалася недостатньо систематизованою. Збереження різних норм забезпечувало тимчасову правову спадковість, однак одночасно ускладнювало уніфікацію судочинства та гальмувало впровадження імперського цивільного права. Власне, накопичення протиріч у першій половині XIX ст. в процесі інкорпорації українських територій до складу Російської імперії зумовили проведення судової реформи 1864 р. та утвердження Статуту цивільного судочинства.

Ліберальні реформи в Російській імперії 1860–1870-х рр. були зумовлені необхідністю модернізації держави після Кримської війни (1853–1856 рр.), яка

продемонструвала відставання імперії від західних держав. Крім того, зростання соціальної напруги вимагало скасування кріпосного права та впровадження адміністративних, судових і військових реформ для зміцнення державної стабільності. Водночас В. Шандра та О. Аркуша зазначають, що ліберальні реформи на Правобережжі запроваджувалися з великим запізненням, зберігаючи контроль за місцевою самоврядністю та відмовою від виборності. Соціально значущі питання в цьому регіоні здебільшого вирішувалися бюрократичними методами, що передбачало створення нових державних установ. Самоврядність, навіть у разі її дозволу, функціонувала під жорстким державним контролем, а дві великі етнічні групи, поляки та євреї, апріорі були позбавлені такого права. З метою недопущення польського населення до управлінських структур у цьому регіоні не було запроваджено земських установ, міська реформа 1870 р. мала спрощений характер, а судова реформа не передбачала виборності мирових суддів [9, с. 75].

Відтермінування та запровадження обмеженої форми реформ стосувалося й судочинства. Судова реформа була закріплена у 4-х ключових нормативних актах: «Заснування судових установ», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства» та «Статут про покарання, які накладаються мировими суддями», які склали Судові статuti 1864 р. Відповідно, Статuti визначили нижчою судовою ланкою мирові судові установи для вирішення незначних кримінальних та цивільних правопорушень (шахрайство, особисті образи, крадіжки до 300 руб. тощо). Наступною судовою установою були окружні суди, які розглядали справи поза межами компетенції мирових судів. У межах судового округу у складі кількох губерній діяли судові палати, які ставали апеляційною установою для кримінальних та цивільних справ. Вищою судовою інстанцією став Сенат як Верховний касаційний суд у складі кримінального та цивільного департаментів [10]. Новий суд мав на меті наблизити імперське судочинство до європейських практик та встановити незалежність суду, рівність підданих перед законом, змагальність та публічність судового процесу. Судова реформа мала подолати відсталість старої судової системи, побороти ті вади, які підривали авторитет суду в імперії, зокрема значну бюрократизацію процедури, тривалість розгляду справ, хабарництво, втручання адміністративної влади у судочинство тощо. Поліетнічність Правобережжя та наявність нелояльного місцевого населення зумовили пізне впровадження Судових статутів 1864 р. в регіоні, зокрема мирових судових установ у 1872 р. та судових палат і окружних судів у 1880 р.

Пореформене цивільне судочинство ґрунтувалося на Статуті цивільного судочинства 1864 р., який складався із загальних положень, 3-х книг та 1400 статей. Статут цивільного судочинства увібрав у себе прогресивні традиції європейського цивільного процесу. Основою для його розробки слугував

Цивільний процесуальний кодекс Франції 1806 р., а також досвід австрійського та пруського цивільного процесуального законодавства. Водночас при розробці документа враховувалися й регіональні особливості багатонаціональної імперії. Як результат, наприклад, до Статуту не були включені положення французького кодексу, які вважалися його недоліками, зокрема норми про таємний допит свідків [5, с. 96]. Важливо, що реформа остаточно розмежувала кримінальне та цивільне судочинство та загалом мала прогресивні риси.

Отже, перша книга Статуту цивільного судочинства була присвячена порядку цивільного процесу у мирових судових установах (ст. 29-201). Зокрема, до компетенції мирових судів входили справи: за особистими зобов'язаннями та договорами щодо рухомого майна вартістю не більше 500 руб.; про відшкодування збитків і втрат, коли їхня сума не перевищує 500 руб., або ж коли на момент подання позову вона не могла бути точно визначена; про особисті образи та наклепи; про відновлення порушеного права власності, якщо з моменту порушення минуло не більше 6 місяців (ст. 29) [10]. Всі ж інші справи потрапили до компетенції окружних судів. Друга книга (ст. 202-1281) визначала порядок розгляду справ, які розглядалися в загальних судових установах та регулювала порядок оскарження рішень (ст. 743-815). Третя книга регулювала випадки відступу від загального порядку цивільного судочинства (ст. 1282-1400) [10].

Як зазначалося, окружні суди отримали у свою юрисдикцію більшість справ цивільного процесу. Згідно положень «Статуту цивільного судочинства», окружні суди розглядали всі позови, які не увійшли до компетенції мирових судів. Зокрема, як перша інстанція розглядали справи, що стосувалися зобов'язань і договорів щодо рухомого майна вартістю понад 500 руб.; відшкодування збитків, якщо їх розмір перевищував зазначену суму; права власності або володіння нерухомістю; а також позови, що зачіпали інтереси державних установ. Окрім того, окружні суди виконували функцію апеляційної інстанції для цивільних справ, вирішених мировими суддями.

Статут цивільного судочинства передбачав чіткий порядок розгляду цивільних справ в окружних судах. Судовий процес розпочинався виключно на підставі звернення зацікавлених осіб і міг бути завершений лише після заслуховування пояснень відповідача та закінчення встановленого для цього строку. Водночас вимагалось, щоб усі судові органи ухвалювали рішення, спираючись виключно на чинне законодавство. У разі наявності законодавчих прогалин, суперечностей або недостатньої чіткості норм суд мав керуватися загальними принципами права. Оскільки більшість цивільних справ розглядалися окружними судами, зупинимось на практиках розгляду та вирішення таких справ на прикладі діяльності Житомирського окружного суду.

Житомирський окружний суд був серединною ланкою між мировими судами та Київською судовою палатою, який за компетенцією розглядав

кримінальні та цивільні справи. Окружні суди Правобережжя, зокрема в Житомирі, запрацювали з 1880 р. У межах юрисдикції Житомирського окружного суду перебували 6 повітів Волинської губернії – Житомирський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Овруцький, Острозький, Заславський (із 1910 р. – Ізяславський). Оскільки переважала кількість цивільних справ, що надходили на розгляд, в складі Житомирського окружного суду діяли три відділення – одне кримінальне та два цивільних. У 1880 р. кримінальне відділення очолював голова суду та діяло 5 членів суду, а цивільні – заступники голови та по 2 члени суду (згодом кількість членів суду збільшувалася відповідно до збільшення кількості справ) [3, с. 79, 81]. Варто зауважити, що при окружних судах діяв суд присяжних засідателів, який розглядав виключно кримінальні справи, хоча розгляд цивільних справ за участі присяжних був звичною практикою для європейської судової системи.

Початковою стадією цивільного судочинства було подання позовної заяви до окружного суду у відповідності до встановлених законодавчих вимог. Позов мав містити інформацію про судову установу, до якої він подавався, реквізити позивача та відповідача, суму позову, викладення фактичних обставин справи, перелік доказів, а також правові підстави, на яких ґрунтувалися вимоги позивача. Окремим пунктом зазначалися конкретні вимоги заявника до суду. До заяви додавалися оригінали документів, що підтверджували її обґрунтованість, а також квитанція про сплату судового збору.

Після подання позову до суду відповідача повідомляли про поданий проти нього позов. Відповідача викликали в суд за допомогою повістки у двох екземплярах, якщо його місце проживання вказувалося у позовній заяві, або за допомогою публікації у місцевій періодиці, якщо місце проживання було не встановлене. Доставляв повістку судовий пристав, який мав на обох екземплярах відмітити час вручення та розписку відповідача про отримання. У випадку відсутності відповідача за місцем проживання повістка залишалася у поліцейського чиновника або волосного начальства, відповідно у місті або селі [10]. При цьому повістки часто губилися, що спричиняло затягування процесу.

Для позивачів встановлювалися конкретні строки для явки до суду: один місяць у разі проживання відповідача в межах Російської імперії, 4 місяці – за кордоном, 6 місяців – якщо його місце перебування було невідомим. Відлік строків здійснювався з моменту вручення повістки або її публікації в сенатських оголошеннях. До призначеної дати відповідач був зобов'язаний подати письмову відповідь на позов, зазначивши своє ставлення до вимог позивача та, за необхідності, додавши спростувальні докази. Після обміну процесуальними документами будь-яка зі сторін могла звернутися до суду з проханням про призначення справи до розгляду, що передбачало її внесення до чергового списку судових засідань [10].

Практична реалізація бюрократичних процедур цивільного процесу зазвичай займала тривалий проміжок часу. До прикладу, у 1884–1888 рр. Житомирським окружним судом розглядалася справа щодо позову групи селян с. Острожок до К. Савицького про необхідність стягнення з відповідача 12 тис. руб. як компенсації за завдані їм збитки, спричинені незаконним привласненням селянських угідь. Власне, підготовчий етап перед судовим розглядом тривав 7 місяців – з 26 червня 1884 р. до 15 лютого 1885 р. [11, арк. 79]. Після такого довгого очікування Житомирський окружний суд розглянув справу та ухвалив рішення про вилучення у поміщика захоплених земельних ділянок загальною площею 3 та 7 десятини. Суд також постановив знести будівлі, що розташовувалися на цих територіях. Водночас суд визнав право селян на відшкодування збитків за період вимушеного відчуження зазначених земель, починаючи з 17 липня 1884 р., хоча фактичне захоплення відбулося ще в 1875 р. В інших аспектах позовні вимоги селян залишилися незадоволеними, зокрема суд не визнав обґрунтованими їхні розрахунки щодо компенсації у розмірі 12 тис. руб. [11, арк. 67зв.]. З архівної справи також стає відомо, що судовий розгляд відбувався за скороченою процедурою, як і для більшості цивільних справ із заподіяння збитків та з самовільним привласненням майна. У справі за позовом мешканців с. Острожок рішення окружного суду було ухвалене вже під час першого судового засідання. Проте його виконання затримувалося через подальше оскарження рішення в апеляційному та касаційному порядках [11, арк. 81].

Ще одним прикладом є справа селян із с. Трощі Житомирського повіту проти поміщика Ф. Трепова, яка стосувалася демонтажу млина на р. Тетерів та компенсації збитків, спричинених підтопленням їхніх земель, яка розглядалася Житомирським окружним судом впродовж 1881–1889 рр. Так, від подання позову до судового розгляду справи пройшло більше 10 місяців [12, арк. 19]. Таким чином, розгляду судових справ цивільного процесу передував тривалий етап переписування учасників процесу та збору інформації, що робило процес надміру обтяженим процедурними формальностями.

Відповідно до положень Статуту, судовий розгляд передбачав доповідь, словесні дебати позовників та подання зустрічного позову. Доповідь проводилась одним з членів суду на основі поданих документів, а дебати відбувалися у відкритому засіданні, якщо не було прохання про зачинені двері. Під час дебатів сторони могли подавати нові докази, і кожна з них мала право на відстрочку. Обов'язок доведення позовних вимог покладался на позивача, тоді як відповідач мав навести аргументи на підтвердження своїх заперечень. Визнання стороною певних обставин розглядалося як доказ у справі. Суд припиняв дебати після виступу обох сторін, схиляючи їх до примирення. Якщо сторони домовлялися про припинення справи, складали протокол, який не підлягав оскарженню. Суд керувався поданими документами та доводами, озвученими під час дебатів [10].

Ведення словесних дебатів передбачало володіння учасниками всіма деталями справи та знання імперського законодавства, що ускладнювало для селян захист своїх позицій. У справі селян проти поміщика К. Залевського його представник подав до суду детальне пояснення, яке на основі законодавства Російської імперії демонструвало необґрунтованість позову проти його підзахисного. Селяни не змогли надати жодних контрдоказів на заперечення поміщика. Як результат, суд врахував лише докази сторони захисту [13, арк. 13].

Не всі учасники судового процесу мали можливість скористатися правом дебатів. Багато позивачів не володіли потрібними знаннями, а наймання присяжного повіреного, тобто адвоката, який міг би допомогти, було фінансово обтяжливим. Тому у справах, де хоча б одна зі сторін була представлена селянами, дебати часто не проводилися взагалі або відбувалися тільки з однієї сторони. У більшості справ окружний суд базувався на поясненнях і доказах, поданих сторонами досудового засідання, оскільки відсутність адвокатів здебільшого не дозволяла відкривати нові обставини справи, тому судді вже мали всі необхідні матеріали для винесення рішення.

Показання свідків мали важливе значення під час цивільного судового розгляду. Як позивач, так і відповідач повинні були довести обґрунтованість своїх вимог. Окружний суд не шукав додаткових доказів, а спирався лише на матеріали, надані сторонами. Якщо після дебатів суд визнавав докази недостатніми, позовникам надавався час для уточнення обставин справи. За бажанням сторін суд міг допитати свідків [10].

Під час розробки Статуту цивільного судочинства було визнано необхідність врегулювання питання доказів як невід'ємного елемента вдосконалення судочинства на засадах змагальності. Однак саме визначення поняття доказів у Статуті відсутнє, що було навмисним рішенням законодавця, який прагнув не обмежувати суд у тлумаченні цього поняття. Натомість документ містив перелік основних видів доказів, серед яких показання свідків, письмові докази, зізнання, присяга, висновки експертів та огляд місця події. Окремо передбачалися положення щодо врахування етичних аспектів: відмова давати свідчення проти себе та близьких родичів, захист таємниці сповіді, а також обмеження участі осіб, зацікавлених у результаті справи. Крім того, залучення експертів і можливість огляду місць подій свідчили, як зазначає О. Нестерцова-Собакарь, про запозичення прогресивних норм європейського процесуального законодавства [7, с. 115, 117].

Однак наявність свідків або беззаперечних доказів не гарантувала позитивного вирішення справи. У справі 1884–1888 рр. селян м. Троянів Житомирського повіту проти графині Т. Дзялинської позивачі подали до суду документ (викупний план), що підтверджував їхнє право на землю. Також у посвідченні волосного правління зазначалося, що земля належить селянам, але через помилку

землеміра не була відображена на плані. Однак відповідач, повірений графіні, заявив, що земля не була у власності селян. Суд не встановив факт помилки землеміра і не врахував показів свідків, які підтверджували користування землею сільської громади. У результаті Житомирський окружний суд відхилив позов селян, і земля залишилася в користуванні поміщиці [14, арк. 113–114]. Як бачимо, принцип змагальності порушувався під час судового розгляду цивільних справ, зазвичай на користь заможних верст населення.

Суд міг на прохання позовників призначити огляд на місці експертів. Така процедура застосовувалась, коли для вирішення справи була необхідна оцінка вчених або спеціалістів з технічних чи господарських питань. У складних справах суд міг призначити одного зі своїх членів для контролю за процесом. Експерти обиралися за згодою сторін, а в разі відсутності порозуміння їх призначав суд. Зазвичай залучали 3-х експертів, але у незначних справах – 1-го. Висновок експертів мав бути наданий у письмовій формі, а за свою роботу вони могли вимагати винагороди, подаючи вимогу разом з висновком [10]. Повернемося до згаданої справи селян с. Трощі проти поміщика Ф. Трепова. Так, для встановлення факту підтоплення селянських земель Житомирський окружний суд призначив експертизу на місці, що мала визначити обґрунтованість позову селян шляхом дослідження джерела води на їхніх полях. Протягом майже 4-х років було проведено 3 експертні оцінки. Перша експертиза була призначена на 25 жовтня 1882 р. Після її завершення експерти зробили висновок, що через осінню дощову погоду та талий сніг неможливо було визначити походження води на полях (чи це дощова, чи річкова вода). Крім того, виявилося, що експерти прибули з несправним обладнанням (нівеліром), що унеможливило проведення точного оцінювання [12, арк. 19, 38]. За таких обставин процедура проведення досліджень та тривалість їх виконання викликають питання щодо кваліфікації експертів, призначених окружним судом.

У зв'язку з виникненням труднощів при попередньому дослідженні, окружний суд був змушений призначити нову експертну оцінку. Однак вона була проведена лише через 2 роки після першої спроби, влітку 1884 р. Експерт виїхав на місце 4 червня, але свій висновок до суду надав лише в грудні того ж року. У висновку він зазначив, що один з членів суду запропонував для точнішого аналізу спустити воду на млині, але це могло призвести до підтоплення селянських угідь, тому цю операцію слід було виконати після збору врожаю. Через це детальний аналіз місцевості не був проведений. Тим не менш, експертизу все ж було проведено 4 серпня 1886 р., і суд отримав висновок, у якому була визначена критична точка підйому води, що могла поширюватися. Цей рівень води був позначений стовпчиками на млині та березі. Для отримання цього висновку експертам знадобилося майже 4 роки, впродовж яких селяни

неодноразово втрачали врожаї на своїх угіддях [12, арк. 70, 107]. Можемо підсумувати, що компетенція експертів та й самого суду не відповідала прогресивності використаних норм у цивільному судочинстві. Затягування судового процесу суттєво шкодило позивачам, особливо у розгляді земельних позовів. У таких випадках масштаби збитків позивачів-селян зростали, а відповідачі залишалися безкарними.

Варто зауважити і про судові витрати за провадження цивільних справ, серед яких: гербове мито, судове мито, канцелярське мито та збори по провадженню справи. Гербове мито передбачало витрати за гербовий папір, який використовувався для всіх паперів, що подавалися у судові установи. Судове мито стягувалося за подання позову, відповіді на заочне рішення та апеляції в розмірі 50 коп. з кожних 100 руб. ціни позову, а в справах, що не мали оцінки, судове мито складало 1,50 руб. Канцелярське мито передбачало витрати за видачу виконавчих листів, копій документів та інших довідок по 20 коп. за аркуш. Врешті, збори по провадженню справи передбачали витрати на: 6 руб. позивачем за публікацію в місцевій періодиці позову за відсутності відомостей про місце проживання відповідача; 6 руб. позивачем у випадку публікування заочного рішення у місцевій газеті; прогонні, добові та квартирні кошти для членів суду, що мали відрядження за межі губернського міста для огляду на місці, допиту свідків; від 25 коп. до 25 руб. – винагорода експертам; винагорода свідкам, у випадку, коли участь у судовому процесу передбачала тимчасове припинення основної роботи; 10 коп. за одну версту для свідків та експертів як компенсація за проїзд; також винагороду отримували судові пристави та присяжні повірені [10]. Значне фінансове навантаження ставало перешкодою для багатьох осіб, які в силу різних обставин змушені були вести судові суперечки.

Витрати, які робилися учасниками справи, розглянемо на прикладі згаданого вище судового позову проти поміщика Ф. Трепова. Окрім гербового та судового мит, селяни мали сплатити збір за проведення експертизи. Першою витратою була оплата праці 3-х експертів (60 руб.) та їхнього проїзду (43,20 руб.), а також проїзд члена суду (25,92 руб.) і добові для нього (9 руб.), що разом складало 154,78 руб. При цьому, якщо позивачі не сплачували ці кошти, справа автоматично припинялася. Однак перша експертиза не дала результатів, тому була призначена нова, для якої позивачі сплатили додатково 96,63 руб. за виклик свідків, проїзд експертів і судового члена, а також винагороду експертам. Третя експертиза обійшлася вже в 376,18 руб., з яких 124,77 руб. було витрачено лише на третій огляд [12, арк. 60, 81 зв.]. А у справі земельного позову дворян Лесневських проти селян с. Сліпниць Житомирського повіту на суму 607,5 руб. на виїзд експерта-землеміра та члена суду до села на добові, погонні та винагороду експерту позивачами було витрачено 57,4 руб., що склало майже 10% позовної суми [15, арк. 65]. Таким чином, фінансові витрати, пов'язані з

судовим процесом, мали суттєвий вплив на можливості доступу до правосуддя, особливо для незаможних категорій населення. Це підкреслює проблему нерівності в доступі до правосуддя та забезпечення рівних умов для всього населення. При цьому законодавство передбачало відшкодування позивачами витрат на судовий процес, але в умовах тривалого розгляду справ, нерідко по декілька років, стягнути кошти з відповідачів одразу було неможливим. Саме тому ми бачимо справи не одноосібні, а цілих громад селян, щоб мати можливість спільно сплатити необхідні мита.

Завершення розгляду цивільної судової справи відповідно до Статуту цивільного судочинства відбувалося на нараді суддів, які збиралися в спеціально відведеній кімнаті для ухвалення рішення. Голова суду слухав думки всіх членів суду, починаючи з молодшого, і висловлював свою точку зору останнім. Рішення ухвалювалося більшістю голосів, а в разі рівної кількості голосів вирішальним було слово голови. Після завершення обговорення складалася резолюція, в якій зазначалися дата засідання, імена членів суду, які брали участь у розгляді справи, прокурор, якщо він давав висновок, а також звання та прізвища позивачів і суть справи. У випадку складних справ ухвалу резолюції відкладали на інше засідання, про що голова суду оголошував публічно. Після підписання резолюції судді не мали права змінювати своє рішення [10].

Також Статут передбачав можливість заочного винесення рішення, якщо одна або обидві сторони не з'являлися на судове засідання: позивач міг просити про заочне рішення, якщо відповідач не з'явився, або відповідач міг вимагати закриття справи і стягнення витрат, якщо позивач не з'явився. У разі відсутності обох сторін справа виключалася з черги і нове засідання призначалося за вимогою однієї зі сторін. Якщо відповідач не міг бути присутнім, але просив розпочати розгляд, рішення не визнавалося заочним. У разі заочного рішення позивач міг отримати задоволення вимог, а відповідач міг подати скаргу на рішення протягом місяця або двох тижнів, в залежності від порядку. Скарга призупиняла виконання рішення, але нова скарга на друге заочне рішення не допускалася. Заочне рішення втрачало силу після трьох років, але позивач мав право поновити справу поданням нового позову [10].

Рішення окружних судів у справах цивільного процесу могли бути оскаржені в апеляційній та касаційній інстанціях, зокрема, для Житомирського, Луцького, Могилівського, Ніжинського, Стародубського, Уманського, Черкаського та Чернігівського окружних судів – це була Київська судова палата. Порядок подання апеляції регламентувався Статутом цивільного судочинства, розділом «Про порядок оскарження рішень загальних судів» (ст. 743-815). Так, на будь-яке рішення окружного суду була можливість подати апеляційну скаргу в суд, який постановив рішення. Апеляційна скарга мала містити інформацію: чи на все рішення подається скарга, чи на деякі його частини; які обставини справи чи

закони спростовують правильність рішення; суть клопотання позивача; місце проживання особи, що подає апеляцію. Терміни для подачі апеляційної скарги визначалися для справ зі скороченим порядком розгляду – 1 місяць, а для решти – 4 місяці. Дата судового розгляду визначалась головою палати після надходження відповідного пакета документів з окружного суду та отримання пояснень відповідача по завершенні встановленого строку для їх подання. Розгляд справ здійснювався колегіально, за загальним правилом – у складі 3-х членів цивільного департаменту судової палати. Під час судового розгляду докази перевірялися безпосередньо палатою або окружним судом. Після ухвалення рішення судова палата повертала справу до окружного суду разом із копією рішення, а судові витрати покладалися на обвинуваченого у разі скасування рішення або розподілялися між сторонами за часткового задоволення позову [10].

Ю. Левчук, досліджуючи діяльність Київської судової палати і, зокрема, здійснення апеляційних проваджень по цивільним справам, на основі численних архівних матеріалів робить висновок, що судді судової палати суворо дотримувалися процесуальних норм та здійснювали ведення протоколів судових засідань відповідно до вимог чинного законодавства. Крім того, дослідниця констатувала, що значна кількість позовів і скарг стосувалися діяльності судових приставів під час виконання судових рішень, а також справ щодо фінансових вимог, земельних ділянок та іншої нерухомості [4, с. 90, 92, 94]. Водночас апеляційний розгляд цивільних справ вимагав додаткових витрат, що робило його недоступним для незаможних верст населення, а затягування розгляду апеляційної скарги нерідко на декілька місяців давало відповідачу у справі право надалі користуватися заперечними правочинами.

Подання апеляційних скарг було поширеною практикою в Житомирському окружному суді, зокрема серед поміщиків, незадоволених рішенням суду. Наприклад, в уже згаданій справі повірений поміщика К. Савицького після винесення рішення, що не задовольняло підзахисного, він подав апеляційну скаргу до Київської судової палати, де вона була зареєстрована і призначена до розгляду через 9 місяців. Протягом цього часу рішення Житомирського окружного суду не набирало чинності, і поміщик продовжував використовувати землю, що йому не належала. Однак апеляційна скарга не була задоволена, і рішення суду залишилося без змін [11, арк. 79 зв.].

Після того, як Київська судова палата прийняла рішення не на користь поміщика Савицького, його адвокат скористався правом подання касаційної скарги до Сенату з метою відміни судового рішення. Розгляд цієї справи Сенатом відбувся 19 травня 1888 р., більше ніж через 2 роки після винесення рішення судовою палатою. У результаті, рішення попередніх інстанцій залишилися без змін [11, арк. 81 зв.]. Селяни здобули перемогу в цій справі, що

на той час було досить рідкісним випадком. Зазначимо, що позов був поданий селянами ще в 1875 р., до введення судової реформи на Правобережжі. Справа потрапила до Житомирського окружного суду лише у 1884 р. і розглядалася на всіх можливих судових інстанціях до 1888 р. Загальний термін розгляду цієї справи склав 13 років, і деякі з позивачів не дожили до рішення, яке було винесено на їх користь. Протягом цього часу поміщик продовжував користуватися землею, що йому не належала, отримуючи з неї прибуток.

Висновки. На підставі аналізу практик розгляду та вирішення цивільних справ у судах Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст., зокрема на прикладі Житомирського окружного суду, можна зробити висновок, що процеси цивільного судочинства характеризувалися значною складністю через поєднання різних правових норм та судових порядків. Реалізація судової реформи 1864 р. частково покращила ситуацію, закріпивши розмежування між цивільним і кримінальним судочинством та встановивши нові принципи, такі як рівність, справедливість, змагальність, публічність процесу.

Цивільний процес, як і загалом судочинство того періоду, мав низку недоліків. Цивільне судочинство характеризувалося значними бюрократичними затримками, що часто призводили до тривалих і обтяжливих процедур для позивачів, особливо серед селян, які не мали змоги скористатися юридичними послугами через високі витрати. Зокрема, наявність адвоката в однієї зі сторін судового розгляду створювала для неї істотну перевагу. Оцінки експертів у відповідних сферах також мали значний вплив на рішення окружного суду. Фінансові аспекти судового провадження, зокрема сплата зборів, податків та витрат на залучення експертів, зазвичай покладалися на позивача. Лише у виняткових випадках суд міг ухвалити рішення про відшкодування цих витрат за рахунок відповідача. Оскільки такі витрати часто були значними, доступ до ефективного судового захисту був переважно привілеєм заможних верств населення. Внаслідок цього не всі соціальні групи мали можливість повноцінно відстоювати свої права в окружному суді, а тим більше ініціювати апеляційний чи касаційний перегляд судових рішень.

Можемо констатувати, що система цивільного судочинства, що діяла у Російській імперії, демонструвала певні прогресивні риси, зокрема запровадження судових експертиз та можливість апеляційного перегляду. Водночас, реальна судова практика засвідчувала значний вплив соціального статусу учасників процесу, фінансові бар'єри для незаможних верств населення та складність реалізації принципу змагальності в умовах нерівності сторін.

Подальші дослідження окресленої проблематики мають значні перспективи, особливо в частині розгляду особливостей рішень цивільного процесу в Правобережній Україні в судових установах різного рівня компетенції.

Література:

1. Греченко В., Марцеляк О. Основні засади розвитку цивільного процесуального права на українських землях Російської імперії в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (до реформи 1864 р.) // *Visegrad Journal on Human Rights*. – 2018. – № 4. – С. 43–48.
2. Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – Житомир: Видавець Євенок О. О., 2022. – 580 с.
3. Максимов О. Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні. Дис. ... канд. іст. наук. – Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2016. – 240 с.
4. Левчук Ю., Яцишин М. Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження. – Луцьк: Вежа-Друк, 2021. – 172 с.
5. Нестерцова-Собакарь О. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії // *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. – 2020. – № 4. С. 95–100.
6. Нестерцова-Собакарь О. Цивільне процесуальне законодавство на українських землях у складі Російської імперії в дореформений період (кінець XVIII – I половина XIX століття) // *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. – 2020. – № 1. – С. 33–38.
7. Нестерцова-Собакарь О. Докази за статутом цивільного судочинства 1864 року // *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. – 2023. – № 1. – С. 113–118.
8. Звід законів Російської імперії. – Санкт-Петербург: Типографія Другого відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, 1857. – 455 с. [російською мовою].
9. Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації. – Київ: Академперіодика, 2022. – 706 с.
10. Судові статути 20 листопада 1864 року. – Санкт-Петербург: Державна канцелярія, 1864. – 455 с. [російською мовою].
11. Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 2, спр. 1349, 81 арк.
12. Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 2, спр. 704, 125 арк.
13. Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 2, спр. 106, 23 арк.
14. Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 2, спр. 1383, 55 арк.
15. Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 2, спр. 1099, 87 арк.

References:

1. Hrechenko V., Martseliak O. (2018). Osnovni zasady rozvytku tsyvilnoho protsesualnoho prava na ukraïnskykh zemliakh Rosiiskoi imperii v kintsi KhVIII – pershii polovyni KhIKh st. (do reformy 1864 r.) [The main principles of the development of civil procedural law in the Ukrainian lands of the Russian Empire in the late 18th - first half of the 19th century (before the reform of 1864)]. *Visegrad Journal on Human Rights*, 4, S. 43–48. [in Ukrainian].
2. Shevchuk A. (2022). Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna KhIKh st.) [Judicial power in the life of society in Right-Bank Ukraine (late 18th – first third of the 19th century)]. Zhytomyr: Vydavets Yevenok O. O. 580 s. [in Ukrainian].
3. Maksymov O. (2016). Zhytomyrskyi okruzhnyi sud u systemi realizatsii sudovoi reformy 1864 roku v Pravoberezhnii Ukraini [Zhytomyr District Court in the system of implementation of the judicial reform of 1864 in Right-Bank Ukraine]. Dys. ... kand. ist. nauk. Zhytomyr: Zhytomyrskyi derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka, 240 s. [in Ukrainian].

4. Levchuk Yu., Yatsyshyn M. (2021). Kyivska sudova palata v derzhavnomu mekhanizmi Rosiiskoi imperii (1880–1917): istoryko-pravove doslidzhennia [The Kyiv Court Chamber in the State Mechanism of the Russian Empire (1880–1917): Historical and Legal Research]. Luts'k: Vezha-Druk, 172 s. [in Ukrainian].
5. Nestertsova-Sobakar O. (2020). Statut tsyvilnoho sudochynstva 1864 roku: istoriia pryiniattia, osnovni polozhennia ta yoho vplyv na ukraïnski hubernii [The Statute of Civil Procedure of 1864: the history of adoption, main provisions and its impact on Ukrainian provinces]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 4, S. 95–100. [in Ukrainian].
6. Nestertsova-Sobakar O. (2020). Tsyvilne protsesualne zakonodavstvo na ukraïnskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii v doreformeniyi period (kinets XVIII – I polovyna KhKh stolittia) [Civil procedural legislation in the Ukrainian lands within the Russian Empire in the pre-reform period (late 18th – first half of the 19th century)]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 1, S. 33–38. [in Ukrainian].
7. Nestertsova-Sobakar O. (2023). Dokazy za statutom tsyvilnoho sudochynstva 1864 roku [Evidence under the Civil Procedure Code of 1864]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 1, S. 113–118. [in Ukrainian].
8. Zvid zakoniv Rosiiskoi imperii [Code of Laws of the Russian Empire]. (1857). Sankt-Peterburh: Tipohrafiia Druhoho viddilennia Vlasnoi Yoho Imperatorskoi Velychnosti kantseliarii. 455 s. [in Russian].
9. Shandra V., Arkusha O. (2022). Ukraina v XIX stolitti: doba modernizatsii [Україна в XIX столітті: доба модернізації]. Kyiv: Akadempriodyka. 706 s. [in Ukrainian].
10. Sudovi statuty 20 lystopada 1864 roku [Judicial statutes of November 20, 1864] (1864). Sankt-Peterburh: Derzhavna kantseliariia. 455 s. [in Russian].
11. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region], f. 24, op. 2, spr. 1349, 81 ark. [in Russian].
12. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region], f. 24, op. 2, spr. 704, 125 ark. [in Russian].
13. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region], f. 24, op. 2, spr. 106, 23 ark. [in Russian].
14. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region], f. 24, op. 2, spr. 1383, 55 ark. [in Russian].
15. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region], f. 24, op. 2, spr. 1099, 87 ark. [in Russian].